

ta pisma istraživačima, ali i široj čitateljskoj publici, daju uvid u širok spektar tema. Ona pokazuju da privatna korespondencija može biti izvanredan povijesni izvor u biografskim istraživanjima. Proučavanje života pojedinih osoba najčešće je iznimno težak istraživački pothvat koji zahtijeva mukotrpan rad da bi se prikupile, ponekad, i one osnovne informacije, posebno kad predmet istraživanja nisu osobe koje su svoj pečat u prošlosti ostavile djelujući na položaju moći. Kreševljaković i Hadžijahić ostali su upamćeni prije svega kao znanstveni radnici i intelektualci, a nepostojanje biografskih studija o njima može se tumačiti i iz pozicije objektivno teškog istraživačkog pothvata u kojem se istraživač susreće s uistinu oskudnim historijskim izvorima koji govore o njihovu životu. Pored toga, možda i najveća važnost ovih pisama krije se u njihovoj vrijednosti koju donose u kontekstu proučavanja intelektualnoga života i okruženja, prije svega Hamdije Kreševljakovića, odnosno njegova viđenja istog. U velikom broju pisama Kreševljaković otkriva svoje tegobe pri pronalasku literature, analizira Hadžijahićeve dileme o pojedinim istraživačkim pitanjima, a njemu predstavlja svoje. Kreševljaković daje uvid u komunikaciju i svoje odnose s drugim intelektualcima svojega vremena. U pismima daje crtice o svojem odnosu s nizom pojedinaca: Hazimom Šabanovićem, Edhemom Mulabdićem, Ivom Andrićem, Vladom Jokanovićem, Josipom Matasovićem i dr.

S obzirom na to da su priređena pisma datirana od 1938. do 1959., mogu se promatrati i kao važan izvor za proučavanje svakodnevnoga života u jako turbulentnom vremenu na širem jugoslavenskom području. Kreševljaković pokazuje kakav je utjecaj Drugi svjetski rat mogao imati na život jedne obitelji koja ostaje bez doma u bombardiranju Sarajeva te kako socijalni i društveni problemi, koji nastaju kao posljedica rata, utječu na pojedinca, njegov rad, njegovo zdravlje. Može se donekle pratiti i kako je tekao proces povratka u „normalan život” te radno i drugo aktiviranje osobe nakon rata i uspostave socijalističke Jugoslavije.

Na kraju vrijedi istaknuti da priređena građa čini izvanredan prilog koji čitatelja neće ostaviti ravnodušnim. Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću na vrlo emotivan i iskren način daju uvid u živote tih pojedinaca, što je posljedica prijateljskoga, iskrenog i povjerljivog odnosa koji su imali.

Ajdin Muhedinović

Ivo Tijardović, *Život i vrijeme. Memoari slavnog Splitsanina*, priredio Marin Kuzmić (Split: Gradska knjižnica Marka Marulića, 2024.), 400 str.

Sredinom 2024. zaslugom priređivača Marina Kuzmića i splitske Gradske knjižnice Marka Marulića kao izdavača iz tiska su izišli memoari Ive Tijardovića *Život i vrijeme. Memoari slavnog Splitsanina*. Dirigent i skladatelj, pisac, ilustrator i slikar Ivo Tijardović (Split, 1895. – Zagreb, 1976.) zapravo je bio vrlo svestrana, a ovim sjećanjima pokazuje se i iznimno kompleksna osoba, koja je pratila glazbene, scenske,

književne, filmske i druge umjetničke trendove svojega vremena. Isto je tako bio aktivni sudionik mnogih zanimljivih događaja i na političkom polju, koji su opisani u ovoj knjizi.

Njegovi memoari jednim su dijelom bili poznati javnosti. Naime, autor ih je počeo zapisivati u prvoj polovini 70-ih godina, da bi njihov prvi dio, koji se bavi odrastanjem u Splitu i Prvim svjetskim ratom, 80-ih bio objavljen u nastavcima koji su tada izlazili u *Nedjeljnoj Dalmaciji*. Tekst koji je u ovoj knjizi vrlo prikladno uredio i mnogim korisnim tekstualnim i slikovnim priložima opremio Marin Kuzmić sastoji se od ipak mnogo širega korpusa Tijardovićevih autobiografskih spisa, koji su u svojoj osnovi podijeljeni i nazvani kako ih je sam Tijardović rukopisno i zamislio.

Knjiga započinje uvodom „O Tijardoviću i njegovim memoarima” (str. 9–16), u kojem Kuzmić opisuje kompleksnost pisca memoara, ali i ističe važnost Tijardoviće-va teksta koji će uslijediti. U osnovi je odgovorio na pitanja kada, kako i zašto Tijardović sastavlja memoare, iako ostaje nekako nejasno je li ipak negdje ostao sačuvan cjeloviti treći dio memoara (je li ga Tijardović ikada napisao?), koji se trebao baviti razdobljem od kraja Drugoga svjetskog rata do početka 70-ih godina. Ova cjelina zahvaljuje osobama, najviše onima iz Tijardoviće-va obiteljskoga i prijateljskoga kruga, koje su na razne načine pomogle u objavi ove knjige.

„I. dio – od djetinjstva do 1918.” (str. 17–107) dio je prve cjeline, jedine dosad poznate široj javnosti. U njoj Tijardović daje pregled svoje mladosti od rođenja u kući koja je bila integralni dio Dioklecijanove palače u Splitu pa sve do kraja Velikoga rata. Na početnim stranicama poseban je naglasak stavljen na obiteljske i osobne odnose mladoga Tijardovića. Autor također opisuje kompleksno političko, ali i vlastito mladenačko-školsko okruženje Splita i njegove neposredne okolice samoga početka XX. stoljeća, posebice u kontekstu sukoba Hrvata i autonomaša („talijanaša”) u gradu. Romantični pogled na grad, njegove ljude i događaje iz perspektive mladoga Tijardovića prekinut je dolaskom Prvoga svjetskog rata, koji mlade osobe poput njega tjera na brzo odrastanje. Blagi optimistični tonovi memoara sada su zamijenjeni grubljim opisima ratne strepnje, makar autor i dalje ubacuje razne optimistične, pa može se reći i humoristične crtice u svoje odlomke. Tijardović je kao mladi rezervni časnik nakon obuke u austrougarskoj vojsci poslan na tzv. Talijansko bojište, gdje je ubrzo prebjegao na suprotnu, Antantinu stranu. U ovom dijelu opisuje boravak u austrougarskoj vojsci, stanje njezinih trupa, odnose vojnici – časnici (posebice antagonizme vojnici-Slaveni – zapovjedni kadar - neslaveni), bijeg i zarobljeništvo u talijanskim vojnim logorima, veze zarobljenih s Jugoslavenskim odborom, svoje prebacivanje na Solunsko bojište, u sastav vojske Kraljevine Srbije, te na kraju svojevrsnu euforiju koja je uslijedila nakon završetka rata i proglašenja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca.

Slijedi „II. dio – od 1918. do 1941.” (str. 109–213). To je razdoblje obilježeno na neki način vrhuncom Tijardoviće-va osobnoga i profesionalnoga djelovanja. Zapčinje autorovim povratkom u Split, koji se, kako to Tijardović opisuje, nastojalo u međuratnim godinama umjetno „jugoslavenizirati”, a zapravo po njemu posrbiti – recimo putem njemu drage kazališne umjetnosti, tj. tada novoosnovanoga Narodnog pozorišta u Splitu: ono je na repertoaru počelo davati komade na ekavici, a građani ih nisu prihvaćali. Pomalo razočaran, Tijardović upisuje studij arhitekture u Beču,

ali se na poziv tadašnjega *Jutarnjeg lista* odlučuje preseliti u Zagreb i postati stalni karikaturist toga dnevnika. U Zagrebu će potom upisati i tzv. Dramsku školu, koja je pomogla njegovu konačnom određenju prema kazališnoj umjetnosti. U isto doba, unatoč po njemu čestim opstrukcijama uprave Narodnoga pozorišta u Splitu, ipak prvi put postavlja na daske svoja originalna i brzo prepoznata djela: *Pierrot Ilo*, *Mala Floramye*, *Kraljica lopte*, pa *Spli'ski akvarel* – po kojima je i danas najpoznatiji. Za mnoga od navedenih djela nastojao je odmah napraviti i originalnu scenografiju, glazbu, ali i dirimirati te režirati mnoge od (pra)izvedbi, što mu nije svaki put polazilo za rukom zbog raznih otpora. Krajem 20-ih godina, zbog lošega financijskog stanja, ali i optužbi da širi komunizam, vlasti odlučuju raspustiti to kazalište.

Na splitskim kazališnim daskama Tijardović je upoznao i svoju buduću suprugu Ninu, a općenito odnosi s obitelji također su jedan od zanimljivih elemenata njegova narativa. Tijardović nadalje opisuje svoja putovanja u Francusku, Njemačku, Italiju, Češku, privatne i poslovne boravke u Zagrebu i drugim gradovima tadašnje Jugoslavije, zanimljivu suradnju s filmskim i glazbenim poduzećima u Trećem Reichu. Ipak, ne skriva da je u to vrijeme postao simpatizer komunista. Kao jedan od kratkotrajnih poslovnih vrhunaca toga plodnog razdoblja Tijardović opisuje otvaranje Hrvatskoga narodnoga kazališta u Splitu 1940., kojem je imenovan intendantom. No, u tadašnjoj Europi bio je na pomolu novi svjetski sukob.

Upravo je izbijanje Drugoga svjetskog rata okosnica poglavlja „III. dio – od 1941. do 1976.” (str. 215–321), koje narativom zapravo staje u 1945. godini. Tijardovića u ovome dijelu početak rata zatječe kao rezervnoga časnika vojske Kraljevine Jugoslavije koji je zapovijedao protuavionskom bitnicom kod Šibenika. On opisuje metež te rasulo vojnih i civilnih vlasti Kraljevine Jugoslavije, proglašenje Nezavisne Države Hrvatske i nasilno priključenje dobroga dijela Dalmacije u sastav Kraljevine Italije. Nasilja novih talijanskih vlasti postaju svakodnevnica na ulicama Splita, što po njemu antagonizira građane.

On je ostao kao privatna osoba u Splitu. Nije se htio staviti u službu novih talijanskih vlastodržaca, nego je kao Hrvat komunist odlučio prikupljati pomoć koja se slala partizanima. Opisuje najprije svakodnevnicu Splita u prvim godinama pod talijanskom vlašću, posebno kulturne, političke, ali i prehrambene prilike. Nakon toga opisuje i svoj odlazak „u partizane”, kojima se priključio i počeo zauzimati važne funkcije u kulturnim i političkim tijelima. Tijardović opisuje probleme s prehranom te kretanjima stanovništva i trupa, kao i kontakte s anglo-američkom vojskom. Isto tako ističe političku situaciju unutar partizanskoga pokreta, raslojavanja i nepovjerenja među raznim osobama s kojima je dolazio u kontakt. Sam se opisuje kao borca Hrvata iz Dalmacije, što je navodno nailazilo na nerazumijevanje i neodobranje mnogih njegovih suboraca. Ovo poglavlje završava opisom završetka rata, Tijardovićevim povratkom u Zagreb te njegovim angažmanom na obnovi rada kulturnih ustanova u tom gradu.

Slijede „Prilozi III. dijelu” (str. 323–347), gdje Marin Kuzmić nastoji ukratko opisati Tijardovićev životni put od povratka u Zagreb 1945. do smrti u istom gradu 1976. godine. Doba je to njegovih novih uspona i padova, realizacije i nerealizacije nekih njegovih zamisli u zadnjim desetljećima života. Slijedi potom dio „Ivo Tijar-

dović – opus” (str. 349–355), u kojem se nalazi kronološki popis njegovih vokalnih i instrumentalnih djela. U „Dodatku” (str. 357–379) nalazimo opise Tijardovića iz pera njemu bliskih ljudi. Oni daju sažetije, ali drugačije perspektive autora memoara te su fokusirani gotovo isključivo na prikaz kompleksnosti njegove osobe. Na kraju se nalazi vrlo korisno kazalo osobnih imena (str. 380–399).

Ivo Tijardović nesumnjivo je bio svestrana i vrlo zanimljiva osoba. Kompozitor i dirigent, scenograf i redatelj, slikar i karikaturist, pisac – samo su neki od dijelova njegove profesionalne persone. Ipak, *Život i vrijeme. Memoari slavnog Splićanina* otkrivaju i osobu koja sudjeluje u političkoj i društvenoj svakodnevici svojega doba. Tijardović na izravan, ali i vrlo duhovit način opisuje svoj životni put. Hrvatstvo, ali i antifašizam, zamjeranja jugounitarističkim opcijama i pojedincima u monarhističkoj i socijalističkoj Jugoslaviji. Izvorni Tijardovićev tekst jako je dobro uredio predivač Marin Kuzmić. On je ovaj naslov isto tako obogatio raznim slikovnim i tekstualnim priložima, koji uvelike obogaćuju sadržaj izvornika i čine ga zanimljivijim.

Tijardovićev stil pisanja jasan je i vrlo zanimljiv, a s druge strane iznimno osoban u opisima interakcija s određenim pojedincima. Zbog toga se ovi memoari mogu čitati kao književno djelo, ali biti i dobar izvor koji daje pregršt informacija iz osobne perspektive za znanstvenike raznih kalibara koji su zainteresirani za istraživanje tema vezanih uz svakodnevicu u pozadini i na borbenim linijama za vrijeme svjetskih ratova, urbani život hrvatskih gradova u prvoj polovini XX. stoljeća, političke i etničke sukobe koji su obilježili život i umjetničko stvaralaštvo u isto doba. Stoga ovaj tekst može privući podjednako znanstvenu publiku i, uvjetno rečeno, obične čitatelje zainteresirane za ove i druge srodne teme.

Stipica Grgić

Ivana Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja. Žene, seksualnost i planiranje porodice u Jugoslaviji (1918-1991)* (Beograd: Arhipelag; Institut za savremenu istoriju, 2022.), 278 str.

Planiranje obitelji tema je o kojoj se u društvenim i humanističkim znanostima dviju jugoslavenskih država rubno progovaralo, uglavnom uz teme obitelji, demografske tranzicije te donekle uz teme o ulozi žena, a pomaka nije bilo ni u državama sljednicama. Pitanja odnosa prema seksualnosti i planiranju obitelji važna su za povijest privatnoga života, ali i društvenu povijest općenito. Povijest privatnoga života vrlo je slabo istraživana, a iznimno je važna za shvaćanje društvenih promjena i svjetonazora te osobnih prava i sloboda pojedinca. Istraživanje ove tematike ograničeno je i malim brojem izvora. Knjiga Ivane Dobrivojević Tomić *Između nebrige i neznanja. Žene, seksualnost i planiranje porodice u Jugoslaviji (1918-1991)* donekle popunjava ovu prazninu te otvara prostor za daljnja istraživanja.